

**ДЕРЖАВНО-ПРАВОВИЙ СТАТУС ЖІНКИ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ
У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.:
НА МАТЕРІАЛАХ УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЙ**

Гендерна побудова суспільства, поділ його на чоловічу та жіночу половини обумовили важливість визначення правового статусу жінки. Перехід від матріархату до патріархату, який, на думку багатьох учених минулого і сучасності, мав універсальний характер, став чинником створення держави і права як генеральних соціальних інститутів. На цьому етапі «конфлікти всередині племені ... становили ... конфлікти між родовими групами...» [1, с. 12] Саме тоді через етап військової демократії і первинного (примітивного) права почала створюватися держава, яка обов'язково мусила закріпити у правових нормах соціальний статус осіб, у тому числі жінок.

Формування держави як публічної організації суспільства в умовах домінування представників чоловічої статі у публічно-правовій і приватно-правовій сферах обумовило необхідність виділення правового статусу жінки (а не чоловіка) як специфічного феномена. Існування держави і права припало на період жорсткого патріархату, а отже, упродовж тисячоліть точилася боротьба за рівноправ'я жінок. Тільки ХХ ст. визнало їх формальну рівність з чоловіками. Недарма навіть у «проривних» в світовій історії держави і права актах буржуазно-демократичних революцій ХVІІІ ст. (Декларація незалежності США 1776 р. та Декларація прав людини і громадянина Франції 1789 р.) не зустрічаємо жодного слова про права жінок.

Це питання поставило лише наступне століття, а розв'язало аж двадцяте. При тому забезпечення прав жінок, зокрема в галузі державно-правових відносин, не охопило усю населену частину земної кулі навіть на нормативно-правовому рівні. Щодо правозастосування, юридично врегульованих соціальних реалій істинне рівноправ'я жінки і чоловіка у світі не досягнуто в усіх країнах і в усіх галузях соціальної дійсності донині.

Вказані питання стосувалися різних сфер суспільних відносин. Правовий статус жінки визначався як його структурою (сукупністю прав і обов'язків), так і особливістю характеристики (чи це статус загальний, чи галузевий або спеціальний). Правовий статус фізичної особи визначається насамперед конституційними правами, свободами і обов'язками людини і громадянина. Саме тому звернімо увагу на державно-правовий статус української жінки у Російській імперії у пореформені десятиріччя ХІХ – дореволюційні ХХ ст.

Це питання як принципово важливе для визначення правового статусу української жінки у його історичному, обумовленому різноманітними чинниками, розвитку і покладене в основу даної історико-правової розвідки. Його вирішення обумовить досягнення поставленої мети.

Проблема державно-правового статусу української жінки знаходиться в полі зору правознавців, істориків держави і права з дореволюційних часів до сьогодення. Студіювалися і прикладні, й фундаментальні питання. До найбільш помітних подій цього періоду (серед останніх досліджень) слід віднести монографію М. М. Ковалевського [2]. І. Д. Новік узагальнила досвід боротьби за політичне рівноправ'я жінок напередодні першої російської революції [3]. Питань державно-правового статусу жінок у Російській імперії торкався у своїй праці Я. Орович [4].

Радянська історіографія, у тому числі юридична, робила акцент на соціальній боротьбі жінок. Говорилося окремо про трудящих жінок, їх класову боротьбу, протидію гнобленню тощо. Якщо йшла мова про жінок, – це були революціонерки від Софії Петровської до Олександри Коллонтай. Якщо про жіночий рух – це боротьба пролетаріату за соціальну революцію та права трудящої жінки. Специфіка правового становища жінки на українських землях не виділялася ні в дореволюційних, ні в радянських працях.

Юридико-історіографічний бум в Україні часів незалежності не дійшов до усебічного дослідження правового становища жінки, зокрема в дореволюційний період. Виняток склали низка праць В. П. Глиняного, присвячених правовому статусу заміжньої жінки (монографія і кілька статей). Щоправда, ці роботи аналізують становище жінки, яка взяла шлюб, у всесвітньому історико-правовому контексті. Значний і різноманітний історико-правовий матеріал (передусім нормативний) вміщений також у збірці, виданій під редакцією А. П. Гетьмана [5].

Маємо і досить ґрунтовні історичні дослідження з питань жіночої емансипації, опубліковані у Російській Федерації [6], а також у далекому зарубіжжі [7]. Та наведений аналіз наукової літератури, де в тій чи іншій мірі автори торкаються питання про державно-правовий статус жінки в Російській імперії, зокрема на українських землях у її складі, показує, що спеціально таким чином дослідницьке питання ставиться уперше.

На середину XIX ст. державно-правовий статус жінки на українських землях у складі Російської імперії практично не відрізнявся від загальноімперського. Як і слід очікувати, він залежав від особливостей правового зв'язку жінки та держави, уособленої Російською імперією. У загальноєвропейському, зокрема сучасному розумінні, правова система царської Росії інституту громадянства

не знала, використовуючи середньовічне станове поняття «підданство».

Відповідно, правовий зв'язок жінки та держави на час здійснення «великих реформ» залежав від двох груп чинників:

- характеристики підданства (російське, іноземне, або ж відсутність підданства чи громадянства, тобто належність до апатридів);
- станової належності.

Щодо феодально залежних осіб, особливо кріпосного селянства і міських низів, в силу обмеженості правосуб'єктності, насамперед, у сфері цивільних правовідносин, детально державно-правовий статус не прописувався.

Після скасування автономії України в складі Російської імперії у останній чверті XVIII ст. особливості правового становища місцевого населення визначалися або спеціальним законодавством, або ж відповідними нормами звичаєвого права. «Звичаєве право з плином часу перетворилося на допоміжне джерело, до якого зверталися у разі відсутності відповідних норм у письмових правових джерелах. ... Російське законодавство, що було систематизоване виданням Зводу законів, у принципі скасовувало силу звичаю» [8, с. 232].

Дивовижним і парадоксальним для сучасного розуміння виглядає те, що XVIII ст., яке пройшло під знаком царювання у Російській імперії «августійших» осіб жіночої статі, не надало нічого у плані політичного рівноправ'я жінок і чоловіків. Адже російський трон займали у різні часи Катерина I, Анна Іоанівна, Єлизавета Петрівна, Катерина II. З українських же жінок цього періоду, як і кінця XVIII – першої половини XIX ст., практично не зустрічаємо осіб, які мали особливий статус і місце в державі.

Поняття «іноземець» як юридична категорія склалося у російському законодавстві за часів Петра I. Визначалося, що «іноземцями вважаються ті, які приїхали з інших держав і вступили на службу, а котрі народилися в Росії та прийняли службу, ті є росіянами» (п. 61 гл. I Регламенту про управління адміралтейства та верфі і ч. II Регламенту морського від 5 квітня 1722 р. [9]).

Катерина II зберігала петровську дефініцію іноземця. На початку XIX ст. Олександр I виділив у законі такі категорії іноземців, як іноземний купець та «іноземець, що не торгує». Тільки у Зводі законів Російської імперії визначилося, що «іноземцями визнаються всі взагалі піддані інших держав, що не вступили встановленим порядком у підданство Росії» [10, ст. 890]. Зазначимо, що законодавство не регламентувало правовий статус осіб без громадянства, оскільки в їзд таких до країни був заборонений.

При цьому у визначенні «іноземець» суттєвої різниці між представниками чоловічої та жіночої статі законодавець не вбачав. Дозвіл на постійне проживання на території Російської імперії на-

давався в однаковому порядку як чоловікам, так і жінкам. Різниця полягала в тому, що вони мали одну процедуру, якщо були повнолітніми, а іншу – якщо ні. Особи без громадянства («підданства») не мали права взагалі в'їздити на територію Росії, у тому числі на українські землі.

Як активне, так і пасивне виборче право у дореформеній Російській імперії відзначалося за суб'єктною характеристикою наступними особливостями:

- воно будувалося винятково на станових, феодально-кріпосницьких засадах; виборні органи мали корпоративний характер; це були органи дворянського (задіяного у процесах державного управління) та станового міського (купецького і міщанського) самоврядування;

- могли обирати і бути обраними лише представники чоловічої статі, хоча і жінки мали також відповідну станову належність до тієї чи іншої корпорації.

Реформи 60–70-х рр. XIX ст. радикально, хоча і непослідовно, змінили всі сторони життя в Російській імперії. Настав новий період, коли долалися станові перепони, а самодержавство намагалося адаптуватися до умов буржуазного розвитку. Та в політичній сфері царат явно демонстрував надмірність у обережності. Не в останню міру це було обумовлено наполегливим прагненням до опори на дворянство: «...Проблема взаємовідносин дворянства і державної влади постійно перебувала в центрі уваги різних кіл російського суспільства, нерідко отримуючи протилежні трактування» [11, с. 216]. За таких обставин реформування з постійним «обертанням назад», до домінування дворянства, станового поділу населення обумовлювало знижену увагу до проблем правового статусу жінок.

За обставин, коли про політичні права населення, виборче начало, конституціоналізм мова не йшла навіть у кулуарах влади, при скасуванні кріпосного права, формуванні позастанового місцевого самоврядування, зрівняння державно-правового статусу жінок і чоловіків не могло бути можливим. Як писала сучасниця, «...Дивно було б говорити про політичні права жінок там, де і чоловіки таких прав не мають» [3, с. 61]. Жінки фактично були віднесені до категорії політично неправоздатних громадян. Вони не мали пасивного виборчого права і були позбавлені можливості брати участь в державному управлінні і місцевому самоврядуванні. Все це змушувало жінок почати активну діяльність за отримання певних політичних прав.

Публічна влада історично існує у двох формах (державна влада і влада місцевого самоврядування – муніципальна влада) [12, с. 42]. Російське самодержавство, категорично не допускаючи елементи демократизації в першу, під тиском об'єктивних умов було

змушене йти на поступки щодо другої. Першим таким кроком стала Земська реформа 1 січня 1864 р. Започатковувалися губернські та повітові органи земського самоврядування. Вони формувалися на змішаних засадах (представництва від станів та урахування майнового – буржуазного – цензу). Це був класичний взірець територіального самоврядування [13, с. 72].

Жінкам-землевласникам, що мають встановлений ценз, було надане відповідно до ст. 18 право давати довіреність на участь у виборах особам чоловічої статі, які також мали ценз в даній місцевості. А батькам, чоловікам, синам, зятям і рідним братам таке право надавалося, навіть якщо вони не мали свого цензу. Цим же правом користувалися жінки і в міських виборчих з'їздах для вибору гласних земських зборів. Для цього вказані особи жіночої статі повинні були мати купецькі свідоцтва або володіти фабриками, іншими закладами з певним річним обігом, чи нерухомістю в місті. За таких умов у жінок з'являлася можливість (опосередковано) брати участь в публічно-правовій діяльності [14, с. 1].

Та навіть мінімальна демократизація місцевого управління, здійснена в рамках земської реформи, була неприйнятною для консервативно налаштованих кіл правлячої еліти Російської імперії. 12 червня 1890 р. відбулася одна із найбільш значущих контрреформ кінця 80-х – початку 90-х рр. XIX ст. – земська. Права органів земського самоврядування були обмежені, а урядовий нагляд за їх діяльністю – посилений [15].

У рамках земської контрреформи були урізані і без того мінімальні політичні права жінок. Щоправда, перелік родичів, яким жінки – власники виборчого цензу – могли давати довіреність, збільшився на «племінників і онуків». Дозволялося довіряти свій голос цим родичам, навіть якщо вони могли не мати свого цензу. Але за надбавку племінників і онуків було втрачене право давати довіреність тим, кому жінки бажали б і мали відповідний ценз – чоловіку, сину, батькові, брату. Окрім цього право давати довіреність для участі у виборах могли тільки власниці великої власності, тобто не нижче за розмір цензу, що вимагається для самостійної участі у виборах. Жінки ж, які володіли неповним цензом, не могли давати довіреності нікому, тоді як чоловіки мали право і з неповним цензом брати участь в попередніх з'їздах дрібних власників, які посилали своїх представників на з'їзд великих власників [14, с. 2].

Своєрідно сполученою із земською була й міська реформа 1870 р. Її творці пішли далі, ніж у попередньому випадку, бо реформування здійснювалося вже не на всестановій, а позастановій основі. Сприяло цьому і введення на законодавчому рівні такого поняття, як «міська громада» («городское общество») [16, с. 341]. У випадку з міським самоврядуванням надання

жінкам, навіть опосередковано, виборчих прав, було особливо актуальним. Адже жінки у Російській імперії, у тому числі на українських землях у її складі, були суб'єктами права власності, яке визначало наявність активного або пасивного виборчого права до органів міського самоврядування. Як наслідок, за міською реформою 1870 р. жінки – володільці майнового цензу (нерухомості в межах міста, оподаткованої на його користь) могли передавати свій голос за дорученням чоловікам – суб'єктам виборчого права [17, с. 464].

У період контрреформ було піддане ревізії й Міське положення. У 1892 р. воно було видане в новій, більш реакційній редакції. І тут також законодавець переслідував мету якомога більше скоротити самостійність органів міського самоврядування, підпорядкувавши їх цілком адміністративній владі [18, с. 26]. За Міським положенням 1892 р. (ст. 26), особи жіночої статі – власники виборчого майнового цензу – могли уповноважувати на участь у виборах без дотримання вимог цензу тільки своїх батьків, чоловіків, синів, зятів, онуків, рідних братів і племінників [19, с. 118]. Таким чином, цей нормативний акт прирівняв жінку до неповнолітніх і вступав в суперечність з вимогами цивільного права того періоду, яке визнавало за жінкою самостійність в розпорядженні своїм майном [20, с. 123].

На початку ХХ ст. у Російській імперії почалися певні демократичні перетворення. Після революційних подій 1905–1907 рр. були закладені підвалини парламентаризму (була скликана і почала роботу Державна Дума). Законодавчо було дозволено існування політичних партій. Боротьба за політичні права стала головним напрямом жіночого руху протягом всього періоду аж до 1917 р.

Прагнення до загального виборчого права ставало все більш розповсюдженим у опозиційній політичній діяльності партій різного спрямування. Вже у першій половині 1905 р. ідея розповсюдження виборчого права на жінок висловлюється в заявах деяких міських дум. Так, 26 січня 1905 р. у Чернігові депутатами думи обговорювалася доповідь комісії з питання про зміну Міського положення і одностайно було прийнято рішення, згідно з яким право участі в міських виборах надавалося всім мешканцям міста обох статей без незважаючи на стан, віру і національність, які досягли 25 років і проживають в місті не менше 2-х років [21, с. 146].

Самодержавство не реагувало на нагальні потреби половини населення імперії. Жінки продовжували мати урізаний державно-правовий статус. Навіть маючи повноправне підданство, вони у той же час не набували тих навіть обмежених політичних прав, які мали чоловіки. Створюючи Державну Думу як осередок парламентаризму (окремі дослідники вважають її першим російським парламентом), царат не зберіг навіть більш ніж скромних здобут-

ків посередньої участі жінок у виборах до органів місцевого самоврядування.

Стаття 9 «Положення про вибори в Державну Думу» категорично заборонила на той момент особам жіночої статі брати участь у виборах. Особи жіночої статі могли надавати свої цензи за нерухомим майном для участі у виборах своїм чоловікам і синам [22, с. 3]. Із самого тексту цієї статті видно, що надається не «право голосу», а «ценз», щоб усунути всякий сумнів, що жінки мають виборчі права. Навіть у виборчі списки, згідно з п. 8 ст. 32, повинні були бути занесені не жінки, а сини і чоловіки. Як бачимо, коло осіб, яким надавалося право отримувати від жінок довіреність, ще більш звузилося: по цензу жінки тільки чоловіки і сини могли брати участь у виборах.

Царат не йшов на відповідні зміни. Навіть наростання жіночого руху, розвиток жіночої освіти тощо не змушували самодержавство повернутися до питання поліпшення державно-правового статусу жінки в Російській імперії. Недарма під час Лютневої революції 1917 р. саме жінки – робітниці відіграли таку важливу роль. Не вдаючись до деталей обговорення «жіночого питання» у Державній Думі, вкажемо лише, що тільки повалення самодержавства створило умови для зрівняння чоловіків і жінок у виборчих правах.

15 квітня 1917 р. Тимчасовий уряд видав Постанову «Про проведення виборів гласних міських дум» і «Тимчасові правила щодо проведення виборів гласних міських дум» [23, с. 323]. Як вказують О. Н. Ярмиш і О. М. Головка, «Уперше в колишній Російській імперії впроваджувалось демократичне, пряме і рівне виборче право. Обирати й бути обраним до органів міського самоврядування могли усі громадяни чоловічої та **жіночої** [виділено – О. Н.-С.] статі усіх національностей та віросповідань, які досягли 20 років. Під час складання списків ці особи повинні були мешкати у даному місті, або мати в ньому домівку, або інші заняття, пов'язані з місцем. Кожен виборець мав один голос» [18, с. 41].

Міські вибори, у яких брали участь жінки, пройшли влітку 1917 р. в умовах політичної та соціальної нестабільності. Російська імперія припинила існування, але революційна хвиля замість примирення загострила суперечності й класові конфлікти. У вересні того ж року Росія була проголошена республікою. Декларовані демократичні свободи важко було забезпечити. Держава ставала все більш розбалансованою і слабкою, нездатною забезпечити не лише найширші політичні, але й елементарні гуманітарні права людини в Україні, як й на інших територіях, що входили до складу колишньої Російської імперії.

Неефективність гендерної політики царату, зокрема у галузі державного права, стала суттєвим чинником входження Російсь-

кої імперії в системну кризу, яка врешті-решт і завершилася крахом самодержавства.

Список літератури: 1. Аннерс Э. История европейского права /Инт Европы. М., 1996. 2. Ковалевский М. Очерк происхождения и развития семьи и собственности. СПб., 1895. 3. Новик И. Д. Борьба за политические права женщин. М., 1906. 4. Орович Я. Женщина в праве. СПб., 1895. 5. Еволюція правового становища жінок: історія і сучасність / Упорядники О. М. Руднева, О. Р. Дашковська; наук. ред. А. П. Гетьман. Х., 2000. 6. Хасбулатова О. А. Опыт и традиции женского движения в России (1860-1917). Иваново, 1994. 7. Wagner W. G. Marriage, Property, and Law in Late Imperial Russia. Oxford, 1994. 8. Правовий звичай як джерело українського права (IX – XIX ст.). К., 2006. 9. Полное собрание законов Российской империи, собр. 1-е (ПСЗ – I). Т. VI № 3937. 10. О состоянии людей в государстве //Свод законов Российской империи. Изд.1832. Т.IX. 11. Руський консерватизм XIX столетия. Идеология и практика /В. Я. Гросул, Г. С. Итенберг, В. А. Твердовская, К. Ф. Шаццлло, Р. Г. Эймонтова. М., 2000. 12. Ярмиш О. Н., Серьогін В. О. Державне будівництво та місце самоврядування в Україні /За заг. ред. Ю. М. Тодики. Х., 2002. 13. Лаптева Л. Е. Региональное и местное управление в России (вторая половина XIX века). М., 1998. 14. Бередников С. Избирательные права женщины России //Союз женщин. 1908. № 2. 15. Див.: Захарова Л. Г. Земская контрреформа 1890 г. М., 1968. 16. Шрейдер Г. И. Город и городское положение 1870 года //История России в XIX веке. Эпоха реформ. М., 2001. 17. Історія держави і права України. Підручник. У 2-х т. /За ред. В. Я. Тація, А. Й. Рогожина, В. Д. Гончаренка. Т. 1. К., 2003. 18. Ярмиш О. Н., Головко О. М. Харківське міське самоврядування на зламі століть: XIX – XX і XX – XXI. Досвід історії та сучасності. Х., 2004. 19. Мыш М. И. Городское положение 11 июня 1892 г. с относящимися к нему узаконениями, судебными и правительственными разъяснениями. СПб., 1910. 20. Покровская М. И. Об избирательных правах русских женщин //Женский вестник. 1905. №4. 21. Покровская М. И. Об избирательных правах русских женщин //Женский вестник. 1905. №5. 22. Положение о выборах в Государственную Думу //Свод Законов Российской империи. Изд. 1907 г., по прод. 1910 г. СПб., 1912. Т.1, ч.2. 23. О производстве выборов гласных городских дум: Постановление Временного правительства. Приложение: Временные правила о производстве выборов гласных городских дум //Городское дело. 1917. №8.

Надійшла до редакції 21.05.07

І. С. Гриценко

Застосування зброї суб'єктами публічного управління за законодавством царської Росії кінця XIX – початку XX століття

Застосування зброї протягом усього існування державності розглядалося як засіб, за допомогою використання якого суб'єкти публічного управління вирішували завдання, що покладалися на них законодавством. При цьому відзначимо, що широта подібних повноважень та передумови їх використання у різні часи були різними. Так, справедливо вважалося, що можливість безперешкодного використання зброї суб'єктами управління (поліцією, військами), низький рівень правового регулювання подібного використання, відсутність належного контролю зазначених дій – все це було властиве для поліцейської держави, держави, яка не рахувалася з правами та свободами людини і громадянина, зневажливо ставилася до їх дотримання та охорони. Подібні думки тривалий